

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ОМОНІМІЧНИХ ВКАЗІВНИХ ЧАСТОК У СТРУКТУРІ НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ

SEMANTIC AND STYLISTIC ROLE OF HOMONYMOUS DEMONSTRATIVE PARTICLES IN THE STRUCTURE OF NOMINATIVE SENTENCES

Вітрук Н.Л.,

orcid.org/0000-0002-3104-591X

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри історії та культури української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

У статті здійснено спробу з'ясувати семантико-стилістичне призначення омонімічних підсилювально-вказівних часток як лексико-граматичних компонентів номінативних речень. У результаті дослідження виявлено, що структурним елементом як непоширеної, так і поширеної односкладної іменної синтаксичної одиниці, головний член якої виражений іменником (прикметником або займенником) у називному відмінку однини чи множини, можуть бути вказівні частки відприслівникового та відзайменникового походження *от, ото, он, ось, це (се, оце)*. Завдяки цим часткам, що завжди займають препозицію стосовно інших поширювачів, у граматиці української мови виокремили окремих функційно-семантичний різновид, який відповідно й іменують вказівними номінативними реченнями.

Зазвичай слова *от, он, ось, оце* та їх синонімічні варіанти виражають семантику простору та часу, однак у структурі номінативних речень їх стилістичне призначення змінюється. Зафіксовано, що частки *от* і *ото*, втрачаючи первинну функцію, можуть надавати односкладним іменним синтаксичним одиницям різних додаткових значенневих відтінків, зокрема захоплення, подиву, поваги; оцінки (самооцінки); справджуваність очікування, сподівання; здивування; зневаги; розчарування; докору, осуду, несхвалення; засудження, прирікання, відторгнення; обурення, невдоволення; гніву, досади, презирства; підлості, підступності; роздратування; збентеження, неспокою; виявлення, розвінчування, викриття тощо. Натомість слова *он, ось, це (се, оце)* як лексико-граматичні компоненти номінативних речень прямо вказують на осіб / тварин / птахів, предмети, речі, конкретні місця (переважно будівлі), подекуди виражаючи при цьому семантику захоплення, здивування або ж оцінки. Конотацію несподіваності, неочікуваності розвитку подальших подій створює наявність у препозиції до головного члена речення так званого синтаксично-службового сполучення на зразок *от і, ото і, он і, ось і*.

Ключові слова: односкладні іменні синтаксичні одиниці, номінативні речення, структура речення, лексико-граматичні компоненти, підсилювально-вказівні частки.

This article attempts to clarify the semantic and stylistic role of homonymous intensifying-demonstrative particles as lexico-grammatical components of nominative sentences. The study reveals that the structural element of both unexpanded and expanded monosyllabic nominal syntactic units—whose main member is expressed by a noun (adjective or pronoun) in the nominative case, singular or plural—can be demonstrative particles of adverbial and pronominal origin, such as *ot, oto, on, os', tse (se, otse)*. Due to these particles, which always occupy a preposition relative to other modifiers, Ukrainian grammar distinguishes a separate functional-semantic variety, accordingly named demonstrative nominative sentences.

Typically, the words *ot, on, os', otse* and their synonymous variants express the semantics of space and time, however, their stylistic role changes within the structure of nominative sentences. It has been observed that the particles *ot* and *oto*, losing their primary function, can give various additional semantic shades to monosyllabic nominal syntactic units, in particular admiration, surprise, respect; assessment (self-esteem); fulfillment of expectation or hope; astonishment; contempt; disappointment; reproach, disapproval, condemnation, rejection, repudiation; indignation, dissatisfaction; anger, annoyance, scorn; baseness, treachery; irritation; embarrassment, anxiety; revelation, exposure, denunciation, and others. In contrast, the words *on, os', tse (se, otse)*, as lexico-grammatical components of nominative sentences, directly indicate persons/animals/birds, objects, things, specific places (mainly buildings), sometimes also expressing semantics of admiration, surprise, or assessment. The connotation of unexpectedness or unpredictability in the development of further events is created by the presence in preposition to the main member of the sentence, of the so-called syntactically auxiliary combinations such as *ot i, oto i, on i, os' i*.

Key words: monosyllabic nominal syntactic units, nominative sentences, sentence structure, lexico-grammatical components, intensifying-demonstrative particles.

Постановка проблеми. Номінативні речення як один із типів односкладних іменних синтаксичних одиниць тривалий час є об'єктом лінгвістичних досліджень. Основне їхнє функційне призначення – ствердити буття, існування особи, предмета, явища, події, факту дійсності, конста-

тувати їхню наявність. Проте успішна реалізація такого комунікативного завдання залежить від самої структури речення, точніше від поєднання тих чи тих структурних елементів між собою. Відомо, що за будовою номінативні речення можуть бути непоширеними та поширеними

[2, с. 167–177]. Також кожен із структурних типів може містити так звані лексико-граматичні компоненти – частки та / або вигуки, семантико-стилістичне призначення яких граматистами недостатньо вивчене.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

За енциклопедією української мови, частки – незмінні службові слова, які надають реченням або членам речення додаткових значеннєвих відтінків [7, с. 789]. Відповідно виокремлюють такі розряди часток: а) обмежувально-видільні (*тільки, лише, хоч, бодай* та ін.); б) підсилювально-видільні (*і, же ж, аж, таки, все ж, навіть* та ін.); в) зі значенням припущення, сумніву, непевності щодо вірогідності повідомлюваного (*мов, мовби, немов, наче, ніби, ледве чи* та ін.); г) вказівні (*ось, он, от* та ін.) [7, с. 789–790].

Частим структурним компонентом номінативних речень є група вказівних часток. Обґрунтування цього слугує твердження, висловлене Л. Коваль: „У сучасній українській мові широко функціонують і НР з простим ГК, утвореним називним відмінком іменника з препозитивною вказівною часткою” [5, с. 101]. П. Дудик, висновковуючи результати власної наукової розвідки щодо призначення вказівних часток, зазначив наступне: „Функція частки, яка входить до структури головного члена, – вказати на виявлений мовцем предмет, явище. Значення буття, наявності є домінуючим для вказівних номінативних речень, проте воно доповнюється значенням вказівності, яке морфологічно виражається часткою” [4, с. 142].

І. Джочка вважає, що „лексеми *ось, он, оце, от* та їх синоніми *осьде, осьдечки, оно, он-он (он-он-он), онде, ондечки, ото*, вступаючи в синтагматичні зв'язки з іншими лексико-граматичними класами слів, здатні не тільки реалізувати різновиди комунікативної модальності, а й номінувати певні обставини дії, зокрема виражати семантику часу і простору” [3, с. 100]. Окрім цього, далі зауважує дослідниця „у висловленні вони регулярно експлікують диференційні аксіологічно-модальні суб'єктивні значення, такі як: оцінка ситуації як неможливої чи небажаної для мовця; здивування; захоплення чийось вчинком, схвалення його; обурення, гнів; пересторога, попередження, погроза; наказ, спонування, прохання; обіцянка, передбачення та ін.” [3, с. 107–108].

Більшість часток в українській мові – багатофункціональні, оскільки з метою передачі емоційно-експресивних виявів мовлення можуть надавати висловлюванням різних додатко-

вих семантичних відтінків. Так, О. Межов та І. Мельник, аналізуючи різноманітні експресивні варіанти фразових часток, стверджують, що „частки в художніх творах Лесі Українки виконують низку комунікативно-прагматичних і семантико-стилістичних функцій, найважливішими з яких вважаємо: питальну, спонукальну, бажальну, стверджувальну, заперечну, видільну, вказівну, емоційно-експресивну та оцінну, а також тема-рематичну і дискурсивну” [6, с. 57].

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – з'ясувати семантико-стилістичне призначення омонімічних підсилювально-вказівних часток *от, ото, он, ось, це (се, оце)* як лексико-граматичних структурних компонентів номінативних речень.

Виклад основного матеріалу. У структурі номінативних речень, за нашими спостереженнями, активно вживають такі граматично омонімічні підсилювально-вказівні частки, як-от: *от, ото, он, ось, це (се, оце)*. Вважають, що „частки *це, то, ото* відзайменникового походження [1, с. 363]”, а „частка *ось* має відприслівникове походження, група яких є найчисельнішою [1, с. 362]”.

З допомогою синонімічних часток *от* і *ото* у творах художнього стилю сучасної української мови передано такі семантичні відтінки:

1) захоплення, подиву, поваги, напр.: *Ай да молодець! От жвавий! Що твій запорожець!* (Т. Шевченко); *От махновець!* – майже захоплено каже Парфен, усміхаючись широкою простодушною усмішкою (О. Гончар); *От моя умниця! Мелашка. Не поспішайте хвалить; це хто його знає, що з того буде?* (І. Карпенко-Карий); *Ото шабля!* – ахнули майстри, що до цієї хвилини не звертали на неї уваги (З. Тулуб);

2) оцінку (самооцінку), напр.: „*Ото дві сатани!* – По цьому вислову ми упізнали тітку Ярину. – Служба йде у церкві, а вони, Бач, закропилися та й ну козу водити!” (М. Рильський); *Чого ж це я слині розпустив? От дурень!* Та у мене ж грошей повна кишень, та з грішми я все зроблю, та з грішми і втікати можна... (І. Карпенко-Карий);

3) справджуваність очікування, сподівання, напр.: *От і цей годинник... Я ладен дати голову собі відрубать, що бачив його колись...* (М. Старицький);

4) здивування, напр.: *От навіжений!* Я хотів пошуткувать, обняв її, а вона мені стусана дала та й вирвалась (І. Карпенко-Карий); *От новина!* Я знаю се, я звик. Крістabelle Бачиш тебе не всі тут люблять у громаді (Леся

Українка); *Вибачайте, чим бог послав, тим і частую!* Ваніна. **От чудак!** З вами не зговориш... (І. Карпенко-Карий);

5) зневагу, напр.: **От якийсь нероба та волоцюга**, – буркнув під носом дорожівський газда. – *Уцтивих панків не водять цюпасом!* (І. Франко); *Уберу я, пани-браття, Черчевий сардак*, – Скажуть люде: „**От харцизник, От друк та лайдак!**” (Ю. Федькович); *Чим би була йому не жінка? І багата, і хорошого роду. Ніт же, підніс чорт Христю Притиківну.* **От цяця неписана!** (Панас Мирний); *Кость і досі мене любить, бо ревнує, ха-ха-ха!* **От дурний!** Це, певно, він усі перекази сплітає... (І. Карпенко-Карий);

6) розчарування, напр.: *Я, дурний, радію собі, що така красива дівка біля мене в'ється, і думкою вже нагилав її без шлюбу, а вона тимчасом догадалась: найшла дурнішого і вже скрутила!* **От зілля!** (І. Карпенко-Карий); *І батько й мати не пускали, Казали: „Вгору не залазь”.* Так ні, за князя. **От і князь!** **От і пишайсь тепер, княгине!** (Т. Шевченко);

7) докір, осуд, несхвалення, напр.: *Харитина. Посвата? Панас? Ха-ха-ха! Цокуль (до себе).* **От навіжена!**.. Аж страшно... чи не збожеволіла вона? (І. Карпенко-Карий); **От причена!** – скрикнув становий! – *Йди, кажу, поки в три шия не дали!* (Панас Мирний); „*Посторонись, любезний, посторонись!*” **От мужлан!** – додала трохи тихше (Леся Українка); *Пузир.* **Ото сліпі!** Так гляньте сюди (Показує на шию). *Що це? Марія Іванівна. Хрест!* (І. Карпенко-Карий);

8) засудження, прирікання, відторгнення, напр.: *І сам не дам, і другому не дам?..* **От нелюди!** (О. Гончар); **От гадина сороката!** Не зовчить, аби мав здохнути! *Ти собі думаєш, що все знаєш, а ти фігу з маком знаєш!* (І. Вільде); *А баби все під'юджують, усе наштирюють:* – **Ото нам батьки! Ото нам парубки красні!** *Коби їм із-перед носа вхопити дочок та дівчат – вони б лише дивились, розз'явивши рота на того...* (М. Коцюбинський); **Ото проклятий!** *В якому ж монастирі він був ігемоном? І чого ж то ченці мучили святу Варвару?* (І. Нечуй-Левицький);

9) обурення, невдоволення, напр.: **От клята молодиця, от завод!** *І де вона на мою голову отака вродилась?; От грабителі! Крутільцики! Учений Мирон, бодай йому... Все переробив; „От крестини, от квадратів ідіоти!* – вигукував татко. – *Вони не завдають собі навіть праці ознайомитися з змістом п'єси*” (І. Карпенко-Карий); „**Ото каторжний!** *І за це досвідчився звідкільсь!* – подумала Надежда Мокіївна. – *Не*

такі-то дурні провінціали, як мені здавалось!” (І. Нечуй-Левицький);

10) гнів, досаду, презирство, напр.: „... *Бач, розходились! А ти, Стара собако, де б молитись, верзеш тут погань.* **От чорти!**” – кричить отаман (Т. Шевченко); „*Була в Києві, ходила за мною назирці слідком і на свої очі все бачила...* **Ото каторжна!** *Таки вислідкувала...”;* **Ото чортове опудало!** *Вискакує з-за угла, як козак з маку, та лякає нас, неначе горобців, – гомоніли слуги, подивляючись на Онисю* (І. Нечуй-Левицький);

11) підлість, підступність, напр.: **От шкура!** *На дурницю нализатися хотів* (О. Гончар); *А вже не хто, як не Порох!* – обіззався Чижик до товариша. – **От стара ябеда!** *Не здихаємось ніяк... уївся та й уївся...* (Панас Мирний);

12) роздратування, напр.: *Очі її заволоклись як туманом, каламутились.* – *Ми думали, що тебе вбито!* – вигукнув Серга. – **От панікери!** (О. Гончар); **От напасть!** *Удень старшина, а вночі жінка під арештом держить* (І. Карпенко-Карий); *Даша... А як-не-як все ж таки наречена, га? Попроцятись усе б таки мусив? Бурятинський.* **Ото кавалер!** (О. Гончар); **Ото, чортова твар, яка пишна!** – гомоніла Ївга на Машу за вечерею. – *Нехай же ота Київська коза-дереза сама ходе по бутвину, бо я їй не наймичка* (І. Нечуй-Левицький);

13) збентеження, неспокій, напр.: **От шпана необразована!** *Селіться в останньому вагоні!* – *Більше панькатися з ними він не мав охоти* (П. Панч);

14) виявлення, розвінчування, викриття, напр.: *Мошенник твій Костянтин Петрович! Плутяга!* **От то що!** – випалив він (Панас Мирний); **От сибірний! От каторжний!** *Я чув, що він не з простих злодій* (С. Васильченко).

Як бачимо, частки *от* і *ото*, втрачаючи у процесі мовлення первинну функцію – вказувати на близькість, можуть семантично збагачувати односкладні іменні речення надзвичайно різними додатковими емоційними відтінками.

Дещо відмінним є семантико-стилістичне призначення часток *он*, *ось*, *це* (*се*, *оце*), вжитих у номінативних реченнях, адже „ряд часток підкреслюють головне у висловленні, звичайно супроводжуючи відповідні члени речення” [Енцикл. с. 789], тобто виконують основну функцію – прямо вказують на:

а) осіб, напр.: *Вже хриплий голос Кутерноги Кричить: „Он, он вони! Лови!..”* (М. Рильський); **Ось, ось мій внук**, – *розв'язала хустинку. На долівку посипались гроші. Вона видлубала якийсь папірець і цілувала його* (Б. Харчук); *Згадка про*

Хуржика сповнювала його серце лютого ненавистю. **Ось його ворог! Ось хто відібрав у нього і волю, і щастя!** (В. Малик); **Але цить! Хтось іде! Се она! она! райська моя пташечка!** (Ю. Федькович);

б) тварин, птахів, напр.: **Он журавель. Хвали небесам накурника. А від землі ж почина і дітей, і себе** (Б. Олійник); **І оком, і душею поглянь! Хіба ж це кінь? Це музика, богом зашита у шкуру! Поведи по ньому смичком – і він заграє, мов перша скрипка!** (М. Стельмах);

в) предмети, певні речі напр.: **Он у вас рушниці... Стріляйте по ляхах із-за возів...** (М. Старицький); **Кам'яна сокира. Витесана. Ось обух, – перекидав Петро кременем. – Ось лезо** (Б. Харчук); **Ось мій перстень! (Здіймає персня з мізинця і дає Анні)** (Леся Українка); **Ось шинеля, – мовив Козидра, розв'язуючи згорток** (Є. Гуцало); **Потім виліз на скриню, сягнув на полицку, прибиту під самою стелею, і дістав відти скрутить пожовклих паперів. – Ось твої шпаргали!** – буркнув, показуючи їх мені здалека (І. Франко); **Нема грошей, нам наказано брати, що можемо. Ось кожух!** (І. Франко);

г) конкретні місця, будівлі, напр.: **Утомившись вороненький, Іде, спотикнеться, – Коло серця козацького Як гадина в'ється. „Ось і дуб той кучерявий...”** (Т. Шевченко); **Ось вам і млинець. А як схочете, аби він вам і море, і корабель, і що схочете намолов, то лиш промовте ...** (Ю. Федькович); **Праворуч. Оце кам'яниця. Там кожен покаже його келю, – хитнув він, привітно посміхнувшись** (З. Тулуб); **Се будинок великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалюно купи „лепу” – сірого ілу, видобутого з ям** (І. Франко).

Проте частка *це (оце)*, окрім вказівки на осіб, предмети, речі чи явища, може водночас надавати реченню ще й таких значенневих відтінків, як:

– оцінку, напр.: **Хозяйка. Оце яка жартовлива! Та перестанеш ти чи ні? Стеха (пляшет и поет)** (Т. Шевченко); **Оце поганя баг-**

нюка! Глянь, пузириться як, знічев'я клекотить (Є. Гребінка); **Кінець! – І знов аварія в ливарні! – А винен хто? Ці керівничі гарні!** – Організатори проривів (Є. Плужник);

– захоплення, напр.: **Оце косарі. Оце робота, – удавано захоплюючись, узявся в боки Повчанський** (І. Франко);

– здивування, напр.: **Так і є! Се якийсь фатальний лист! Без виразного наказу моєї волі, якимось механічним відрухом рука відчинила його** (І. Франко).

Деякі номінативні вказівні речення, на кшталт **От і князь!; От і цей годинник...; Ось вам і млинець** містять у препозиції до головного члена так зване, на думку П. Дудика, синтаксично-службове сполучення, утворене поєднанням частки зі сполучником *і* з підсилювально-приєднувальною функцією [4, с. 142]. Найвність сполучника *і* впливає також, як вважає Л. Коваль, на семантико-стилістичне призначення таких синтаксичних одиниць: по-перше, їм властивий найвищий рівень раціональної експресивності; по-друге, загальне значення усієї синтаксичної одиниці набуває конотації певної несподіваності та новизни [5, с. 101].

Висновки. Отже, наявність у препозиції стосовно головного члена омонімічних підсилювально-вказівних часток *от, ото, он, ось, це (се, оце)* як лексико-граматичних структурних компонентів номінативних речень, з одного боку, чітко визначає їхній функційно-семантичний різновид, виокремлений у синтаксичних працях багатьох українських граматистів, а з іншого – надає реченням різних додаткових, переважно емоційно-експресивних, значенневих відтінків, серед яких найбільш поширеними є здивування, захоплення, розчарування, обурення, зневага, оцінка тощо. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в з'ясуванні стилістичної ролі у структурі номінативних речень часток інших розрядів, зокрема спонукальних, оклично-підсилювальних та підсилювально-видільних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови. Київ: Унів. вид-во „Пультари”, 2004. 400 с.
2. Вітрук Н. Л. Структурно-семантичні особливості поширених односкладних речень репрезентації *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах* : зб. наук. праць / відп. ред. Гудманян А. Г. Київ : Університет „Україна”, 2012. Вип. 24. С. 167–177.
3. Джочка І. Ф. Граматична омонімія часток ОН, ОСЬ, ОТ, ОЦЕ *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. 2017–2018. № 4–3. С. 99–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_sl_2017-2018_4-3_11.
4. Дудик П. С. Із синтаксису простого речення : навч. посібн. Вінниця, 1999. 297 с.
5. Коваль Л.М. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 316 с.

6. Межов О. Г., Мельник І. А. Комунікативно-прагматичні та стилістичні функції часток у художніх творах Лесі Українки. *Волинь філологічна: текст і контекст* : зб. наук. пр. Вип. 29 : Українська мова в сучасному науковому вимірі, Луцьк, 2020. С. 45–59.

7. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. 2-є вид. випр. і доп. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 23.04.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026